

Geletterde vrouwen en gender in het Gezellearchief

*'t En is van u
hiernederwaard,
geschilderd of
geschreven,
mij, moederken,
geen beeltenis,
geen beeld van u
gebleven (...)*

De bekende dichtregels van Guido Gezelle aan zijn *Moederken* (1891) zeggen onrechtstreeks iets over de afwezigheid van archief als we de geschiedenis van gewone vrouwen willen schrijven. 'Geen tekening, geen lichtdrukmaal, geen beitelwerk van stene', alleen de herinnering die ze heeft nagelaten en die zal sterven met haar zoon. Toch is de levensloop van Monica De Vriese (1804–1875) precies dankzij de beroemde dichter aan de vergetelheid ontrukkt. Zelfs in het geheugen van haar al even beroemde kleinzoon Stijn Streuvels was ze slechts een schim die op het einde van haar leven wezenloos ronddwaalde.

DE FAMILIEKRONIEK ALS OPSTAP

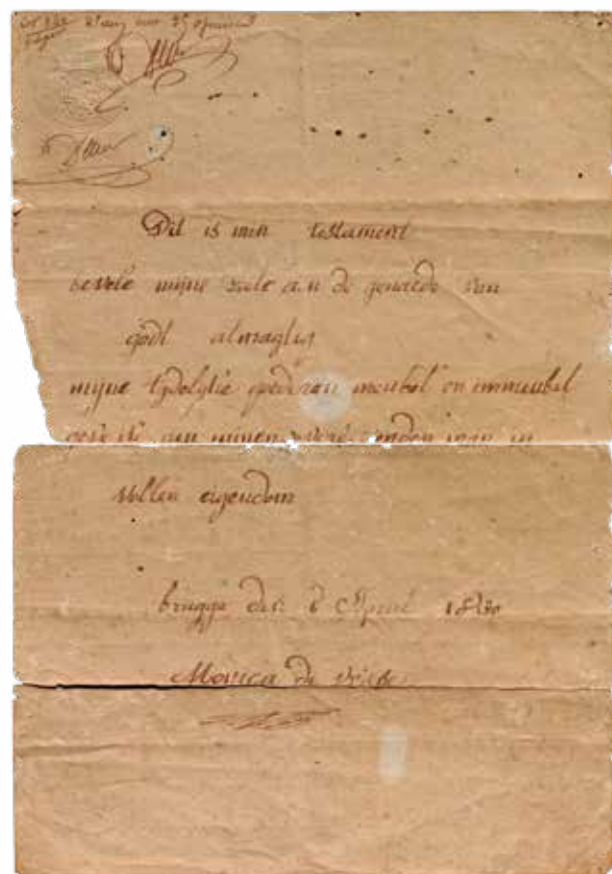
Van Monica zijn er geen brieven bewaard gebleven in het Gezellearchief, alleen haar testament. Ze schreef het op 5 april 1830, enkele weken voor de geboorte van Guido, haar oudste. Ze was toen 26 jaar. Kraambensterfte was een reëel risico in die tijd. Haar eenvoudig testament heeft ze waarschijnlijk eigenhandig geschreven, maar een geletterde vrouw was Monica De Vriese niet. Ze beval haar ziel aan de genade van 'god almachtig', haar 'tijdelijke goederen meubel en immeubel' schonk ze aan haar man, in volle eigendom.¹ Hoewel ze als bruidsschat slechts zestien cent en de stam van een krieckenboom had meegekregen 'om er meubels uit te zagen', was boerendochter Monica niet onbemiddeld en vooral zeer godvruchtig. Ze was 25 toen ze met Pieter-Jan Gezelle (1791–1871) trouwde, een tuinman 13 jaar ouder dan zij. Het verhaal van hun huwelijk

Gita Deneckere

Vakgroep Geschiedenis UGent

leest als dat van een typisch Vlaams kroostrijk huishouden in de negentiende eeuw. Pieter-Jan en Monica kregen negen kinderen, waarvan er vier in het kraambed stierven. Ze konden de eindjes nauwelijks aan elkaar knopen. Bij de kleinste tegenslag kwamen ze in de problemen. Om Guido de humaniora te kunnen laten volgen aan het Onze-Lieve-Vrouwcollege in Brugge moest zijn vader om geld bedelen bij het Weldadigheidsbureau, een grote vernedering.

In februari 1871 trokken de Gezelles verarmd en hulpbehoevend vanuit Brugge terug naar Heule, bij hun

A

B

oudste dochter Louise, die zwanger was, schamel behuisd en al een kindermondje te voeden had.² Haar drie zonen, waarvan twee priesters, steunden de ouders in hun laatste levensfase financieel. Vader in en uit bed helpen en het norske karakter van moeder trotseren, waren taken die aan de dochters toekwamen. Florence, de jongste, stond haar zuster bij in die moeilijke periode. Guido liet meer niet dan wel van zich horen, wat maakte dat moeder 'tenden alle stracten van onruste' was.³

Hoe anekdotisch ook, de familiegeschiedenis van de charismatische priester-dichter Guido Gezelle (1830–1899) biedt een goede kijk op de plaats en rol van vrouwen in de negentiende eeuw. De briefwisseling met zijn zusters trekt de historicus mee in de intimiteit van gevoelsrelaties en de emotionele huishouding van de familie. Zijn bredere correspondentienetwerk levert een schat aan bronnenmateriaal dat de historicus toelaat te pendelen tussen het persoonlijke en het politieke. Vrouwen waren ook in het politieke verhaal actief aanwezig, zo blijkt goed uit de briefwisseling. Door te focussen op de vrouwelijke briefschrijvers komt het persoonlijke verhaal bovendien in een ander licht te staan.

RELIGIE EN ROLVERWACHTINGEN

De rolverwachtingen voor vrouwen waren in belangrijke mate gedefinieerd door de Rooms-Katholieke Kerk in Vlaanderen. Na de Franse Revolutie, die aan de scheiding tussen Kerk en Staat ten grondslag lag, slaagde de Kerk er in onafhankelijk België geleidelijk aan in om macht, gezag en invloed te heroveren. Inspelend op de 'natuurlijke' geslachtsverschillen en genderverhoudingen, bepaalde de clerus de huwelijksmoraal, met seksualiteit gericht op voortplanting binnen het huwelijk als voornaamste pijler. Elke vorm van geboortebepijking of anticonceptie was uit den boze.

Het celibaat van de katholieke priesters, per definitie mannelijk, speelde in de huwelijksmoraal een cruciale rol. Hun geestelijk gezag, zeker in de ogen van vrouwen,

hing nauw samen met dat celibaat en de spirituele ont-hechting van het aardse, het lichamelijke en het seksuele. Kandidaten voor het priesterschap werden uitgesloten van de huwelijksmarkt, maar ook van legerdienst en andere bij uitstek 'mannelijke' domeinen. Het ideaalbeeld dat de katholieke priester belichaamde in de negentiende eeuw, was eerder 'vrouwelijk': zorgend, zacht, nederig, altruïstisch, ontvankelijk. De biechtvader als begrip en vergevend klankbord.

Dat er in 1872 in Brugge geroddeld werd over de intieme relatie van onderpastoor Guido Gezelle met zijn nieuwe overbuurvrouw Lady Smith, kan in de context van het heersende priesterideaal worden geplaatst. Gezelle werd peter van één van haar kinderen en leende haar geld dat ze vervolgens verkwanselde om grote sier te maken. Ze kwam ook iets te vaak bij hem over de vloer. De meid van Gezelle, Stephanie Hendryckx, hielp het schandaal verspreiden, tot in de lokale liberale pers. Die maakte er gretig gebruik van. Insinuaties waren niet van de lucht: 'Er was ne keer eenen eerw. G.... onderpastoor te B.... bij wie dikwijls eene engelsche juffer te biecht ging; maar in plaats van naar de kerk te gaan, vond zij het gemaklijker naar het huis van haren biechtvader te gaan biechten'.⁴ Louise Gezelle reageerde furieus, zowel op het geroddeld, als op het gedrag van haar broer dat niet strookte met de waardigheid van zijn ambt: 'Stefanie zei dat gy zeker van zinne waert van agter te loopen als d'Engelsche wegging'.⁵ In augustus 1872 zette ze de meid het huis uit.⁶ Broer Jozef adviseerde Guido elke band met Lady Smith te verbreken en zijn overplaatsing naar een andere parochie aan te vragen. Zijn reputatie stond immers op het spel: 'indien gy voor uwe en onze reputatie niet zorgd, ik zal het doen'.⁷ En zo geschiedde: Gezelle werd in september 1872 op vraag van de Brugse bisschop Faict in Kortrijk benoemd. Enkele maanden later riep de bisschop hem al op het matje, maar ook een uitdrukkelijk verbod om nog contact te hebben, maakte geen einde aan de vertrouwensrelatie met Lady Smith en haar familie.⁸ Voor alle duidelijkheid: er was geen sprake van een seksuele relatie tussen Guido Gezelle en Lady Smith, maar de aanstootgevende intimiteit tussen hen tastte zijn waardigheid als onderpastoor aan en creëerde de schandaalsfeer die de grenzen van wat hij zich wel en niet kon permitteren als priester bepaalde.

- A Testament van Monica De Vriese.
OBB Gezellearchief 9950
B Louise Gezelle met haar kinderen,
v.l.n.r.: Elisa, Frank en Karel Lateur.
OBB Gezellearchief 8942 F

Een barst in het ideaalbeeld van de priester kon immers verstrekkende gevolgen hebben voor de lokale geloofsgemeenschap. De identificatie van vrouwen met hun geestelijke leidsman was groot. Ze bleven langer trouw aan ‘mijnheer pastoor’ dan de gemiddelde man en waren in het algemeen ook geloviger dan mannen. De vrees voor de electorale steun die net dit gegeven de katholieken zou opleveren, was voor de liberale en socialistische partij de belangrijkste reden om begin twintigste eeuw het vrouwenstemrecht op de lange baan schuiven. De diepe godsvrucht van vrouwen als Monica De Vriese vormde op die manier een steunpilaar van de Kerk. Vrouwen werden dankbaar ingeschakeld om mannen en kinderen tot het geloof te ‘bekeren’, dankzij hun rol als echtgenote en moeder. Op haar eenvoudig doodsprentje liet Guido, kenschetsend, volgende tekst optekenen: ‘Zij heeft in eer-en-deugdzaamheid geleefd, gelijk hare voorouders, gestorven, achterlatende, tot eene christelijke erfenisse, het exempel en de lessen van hare christelijke en moederlijke bezorgdheid’.⁹

VROUWEN ALS ZORGZAME ENGELEN

De reproductieve zorgarbeid stond voor vrouwen voorop. Het huwelijk werd vaak uitgesteld tot er voldoende bestaansmiddelen waren om een eigen gezin te stichten. Kinderrijkdom betekende in huishoudens die het niet breed hadden immers bittere armoede. De zorg voor de jonge kinderen, maar ook de zorg voor hulpbehoevende ouders, kwam aan de vrouwen en dochters toe, het uitbesteden ervan was zeer ongebruikelijk. Zo was het tot een stuk in de twintigste eeuw een schande een bejaard familielid in een ‘gesticht’ te plaatsen.

De herovering van de macht en de versterking van het religieus gezag van de Kerk gebeurde met name in ‘zachte’ sectoren zoals de zorg en het onderwijs. Vrouwen waren hierbij belangrijke actoren, ook al hadden ze formeel geen toegang tot de publieke sfeer en waren ze in België tot 1948 van het stemrecht uitgesloten. Onderwijs en geletterdheid zouden dan ook een sleutelrol spelen in de emancipatie van vrouwen. Zolang ze onzichtbaar bleven, konden vrouwen als zorgzame engelen nochtans wel degelijk een actieve rol opnemen in de maatschappij. De opmerkelijke toename van het aantal hoofdzakelijk vrouwelijke religieuze congregaties bood daartoe een mogelijkheid. Tussen 1830 en 1846 steeg het aantal vrouwelijke religieuzen in België van 3.000 tot 8.368, van wie 28% in de zorgsector werkte. Lagere scholen, klinieken en andere instellingen in het educatieve en caritatieve domein werden meer en meer bevolkt door zusters die godsdienst en Kerk belichaamden en de heersende gendernormen en waarden doorgaven.

Louise Gezelle (1834–1909) kreeg als jong meisje in de jaren 1840–1850 niet de kans om zoals haar broers

c

humaniora te volgen. Er waren eenvoudigweg nog geen middelbare scholen voor meisjes in die tijd. Toch ging zij als een geletterde vrouw door het leven, terwijl haar man Camille Lateur (1841–1897) pas op latere leeftijd zijn naam leerde schrijven. Dankzij haar brieven weten we meer over haar zelfbeeld en eigen subjectieve positie dan wat anderen *over* haar schreven, meestal als zus of moeder ‘van’. Merkwaardig is dat Streuvels in zijn *Kroniek van de familie Gezelle* geen apart hoofdstuk aan zijn moeder wijdt, terwijl ze een belangrijke bron was voor die ultieme familieroman. Begin 1855, Louise was toen 21, schreef Guido dat ze thuis weg wilde, weg van de sombere buien van haar moeder en de ruzies die het gezin teisterden.¹⁰ Haar mogelijkheden als vrouw waren beperkt: ofwel ging ze ergens in dienst, ofwel trad ze in het klooster, ofwel in het huwelijk. Aanvankelijk had Louise een roeping om non te worden. Dat blijkt uit brieven die ze in 1857 ontving van zuster Aloysia, overste van de zusters van de Heilige Sint-Vincentius à Paulo in Lendeledede. De congregatie was in 1818 met de steun van de Brugse bisschop de Broglie door barones Elisabeth de Robiano opgericht en noemde zich ook wel de ‘Dienstmaagden der Armen’. De leefregel was gebaseerd op de nederige spiritualiteit van de zeventiende-eeuwse patroonheilige Vincentius à Paulo. De zusters die intraden, engageerden zich voor een sociaal en spiritueel moederschap, met name voor de kinderen van de armen en minder geprivilegieerden.

In onafhankelijk België, waar de Katholieke Kerk meer armslag had dan onder het Nederlands bewind, nam de congregatie van Sint-Vincentius à Paulo een hoge vlucht met tal van bijhuizen. De rekrutering was streng. Zo werd de ‘vocatie’ van Louise Gezelle ernstig op de proef gesteld door zuster Aloysia. Ze werd geacht te bidden, haar gevoelens op schrift te stellen en handwerk te leren. Een ware religieuze moest zichzelf verloochenen en zich

- c Prof. Gita Deneckere, Vakgroep Geschiedenis UGent
 d Dymphna Gezelle met kindje op de schoot op haar missiepost in Lahore.
 © Erfgoedhuis Zusters van Liefde JM

volledig wijden aan de liefdewerken van de congregatie: onderwijs en bejaardenzorg. Was haar hart bereid de slechte humeuren van kinderen ‘van ryke tot arme, droeve en onbeschaefste die de christelykste liefde vereyschen’ te verdragen en te verbeteren? Of zich opofferen voor oude mensen ‘die voor allen goeden dienst dikwijls ondank toewysen’?¹¹

PARALLELE LEVENS VAN TWEE ZUSTERS

Het zusterschap was ondanks de opofferingen echter ook een vorm van emancipatie. Voor veel vrouwen was het een manier om onder de patriarchale autoriteit van hun vader en latere echtgenoot vandaan te komen. Het klooster zorgde voor onafhankelijkheid, ook intellectueel. Kloosterzusters waren doorgaans geletterd, schreven zonder moeite in het Frans, sommigen slaagden erin een eigen bestaan op te bouwen en door missioneringswerk de wereld te zien. Onder de vrouwelijke correspondenten van Gezelle bevindt zich evident een groot aantal religieuzen, zoals Octavie Van Gillewe (zuster Stanislas) die een grote fan was van de priester-dichter, of Seraphine De Wulf, een begijn die als lid van de *Dames Zélatrices* geld inzamelde voor de Noordpoolmissies. Gezelles nichtje Dymphna (1873–1937) trad in 1896 in bij de Zusters van Liefde en vertrok twee jaar later als missiezuster naar Brits-Indië, eerst in Lahore en later in Khushpur, waar ze overste werd.

d

Ook Gezelles jongere zus Florence (1847–1917) trad in, in het klooster van de Zusters van Liefde te Heule. Ze was bij haar zus en schoonbroer in Heule gaan inwonen toen vader op sterven lag, en bleef bij hen voor moeder zorgen tot ze werk vond: ‘ik ben zeer content van eene gelegenheid te vinden om eenig geld te winnen, en ook om ander werk te hebben want het zitten gaet mij niet goed’. Ze was ‘rap van aanleg’¹², sprak vlot Frans en Engels, en op jonge leeftijd schreef ze al nieuwjaarsbriefjes in het Frans aan haar broer.¹³

Als zuster Colomba gaf ze les in de kostschool voor meisjes in Heule, later in Kortrijk, Zarren, Klemskerke en Passendale. Ze genoot een zeker aanzien binnen de congregatie, had in veel dingen haar eigen zeg en ook een persoonlijke kijk op de wereld buiten het klooster. Toch was zijn tante er volgens Stijn Streuvels niet op haar plaats: ‘hoe het leven hier gesleten werd in dienen engen kring van enkele jonge nonnen die de grillen van de oude moesten uitstaan, onder een overste die geen inzicht had om er de leiding aan te geven, kleine ruzies ontstonden, jaloersheden, tweedracht, en waar ze naast elkaar zonder uitzicht en voor hun leven lang, een bestaan moesten slijten onder misvormde godsvrucht’.¹⁴

Anders dan Florence volhardde zijn moeder Louise niet in haar roeping. Ze bleef dus ook langer thuis wonen dan ze had gewild. Uiteindelijk trok ze zoals velen naar Noord-Frankrijk om er net ‘over de schreve’ in Roubaix als dienstbode en naaister aan het werk te gaan. We schrijven 1864, ze was toen al 30 jaar. Hoe zij daar de zeven jaar jongere kleermaker Camille Lateur heeft leren kennen, ‘daar werd nooit over gesproken’. Op 5 juni 1865 trouwden ze. Het was ‘van moeten’: hun eerste kind Marie was een ‘voorkind’. Ze werd op 30 juni 1865 geboren, maar stierf vier weken later. In juni 1870 overleed ook een zoontje, anderhalf jaar oud. Na het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog (1870–1871) verhuisde het echtpaar Lateur in de winter naar Heule. Ze kregen vier kinderen die in leven bleven, onder hen Frank, later bekend als Stijn Streuvels (1871–1969). Uit diens autobiografisch werk blijkt hoe hij als kind in de waan leefde dat ze ‘van voorname afkomst waren en iets meer dan van effen-op’. Zijn moeder stond in zijn ogen ver boven de vrouwen uit de buurt, ze was geleerd, sprak Frans, las boeken en schreef soms brieven voor mensen die niet geletterd waren. Zij voelde zich op haar gemak bij rijke mensen en was er even ‘gespraakzaam’ als thuis.¹⁵ Louise was duidelijk de zus van taalkunstenaar Guido, alleen had zij niet de mogelijkheden gekregen om haar schrijftalent te ontwikkelen.

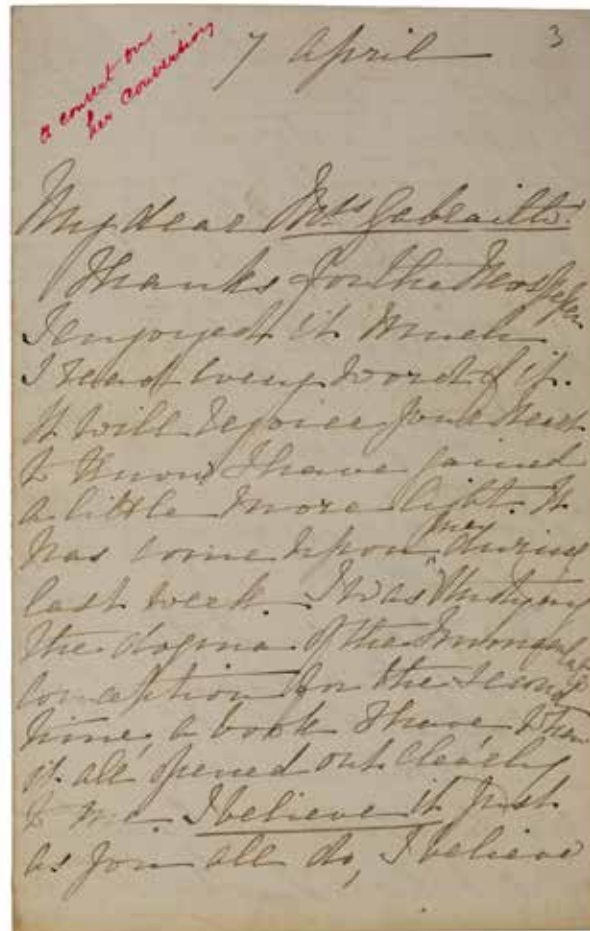
VLAAMS-KATHOLIEK ENGAGEMENT

Louise had uitgesproken opvattingen over politiek. In 1864 publiceerde Gezelle een brief van haar

in 't Jaer 30, een militant katholiek weekblad onder zijn redacteurschap, dat met het oog op de verkiezingen dat jaar met volle steun van het bisdom opgericht was onder het motto *politike wegwijzer voor treffelyke lieden*. De titel van de krant verwees naar het ontstaan van België in 1830 en de periode van het unionisme, toen katholieken en liberalen een *modus vivendi* hadden gevonden en de Katholieke Kerk volop nieuwe ontplooiingskansen kreeg. Vanaf het einde van de jaren 1850 kwamen er barsten in de unionistische façade en groeide het antiklerikalisme binnen de liberale partij. 't Jaer 30 kante zich tegen de doctrinaire-liberale regering van Charles Rogier die in 1864 aan de macht was en knoopte daarmee ook aan bij het opkomende flamingantisme. In Vlaanderen werd het antiklerikalisme vereenzelvigd met verfransing, de liberale partij was het kwaad waartegen de katholieken zich moesten verenigen. Het weekblad zou sterk bijdragen aan de katholiek-Vlaamse bewustwording, onder een eigen ultramontaanse vlag. Het ultramontanisme benadrukte de autoriteit van de paus in geloofskwesties en veroordeelde de moderne liberale vrijheden. Guido Gezelle was een exponent van dat West-Vlaamse conservatisme, dat zichzelf als beste behoeder van de katholieke en volkse traditie beschouwde. De brief van Louise die Gezelle (enigszins gecensureerd) publiceerde in zijn weekblad bevatte haar ongezuoten mening over de 'Waalse jonkheden' die in Roubaix kwamen werken, 'al zwyns' die niet van het vrouwvolk konden blijven. 'Ik voor my al waer ik nog 1000 jaer in Frankrijk ik zou nooit franschgezind worden'.¹⁶

Een andere vrouwelijke brievenbron voor 't Jaer 30 was Catherine de Kyvere (1805–1880), een achternicht van Gezelle. Zij werd de overste van de derde orde van Sint-Franciscus en prefecte van de congregatie van O.-L.-V. Onbevlekt Ontvangen. Zij las de 'gazette als zy vers en nieuw' was, zeker ook de rubriek *Myn Sprekkamerke* waarin Gezelle zijn correspondenten korte persoonlijke berichten stuurde. Catherine schreef brieven over de *jubilés* die tot in de kleinste Vlaamse dorpen en gemeenten plaatsvonden naar aanleiding van het Eerste Vaticaans Concilie dat Paus Pius IX organiseerde rond zijn encycliek *Quanta Cura* (1864) die de moderne vrijheden veroordeelde. Missionarissen lieten het volk van alle kanten stromen 'zoodanig dat de kerke opgepropt en zoo vol was als een ei'.¹⁷

Het weekblad *Rond den Heerd*, het *Leer- en leesblad voor alle lieden* dat Gezelle samen met de Brits-Belgische kunsthistoricus James Weale (1832–1917) oprichtte in 1865, had ook een brievenrubriek. Het was de bedoeling het gewone volk, *lezers en lezeressen*, op te voeden, met religieuze en andere stichtelijke bijdragen over allerhande onderwerpen, rijkelijk geïllustreerd met houtsnceplaten.

E Gezelles tijdschrift *Rond den Heerd* waarin Gezelle de vertaling van de brieven van Laura Perkins publiceerde. OBB 4/1021

F Brief van Laura Perkins aan Cecilia Sarah De Lisle, Brighton, 07.04.1868 over haar bekering tot het katholicisme. Gezelle publiceerde de brief in zijn tijdschrift *Rond den Heerd*. OBB Gezellearchief 7333

G Afbeelding van Sint-Walburga uit een handexemplaar uit Gezelles eigen bibliotheek, Adolf Duclos, *Veurne's beschermheiligen, dat is 't leven en de mirakelen van de Heilige Maagd Sinte Walburga en van hare broeders S. Willebald ... en S. Wunebald ...* Brugge: Herreboudt, 1870. OBB Gezellearchief GGB195

Najaar 1868 vertaalde Gezelle twee brieven van Laura Perkins, een 'bekeerde leerdochter' die zich recentelijk van de Anglicaanse Kerk tot het katholicisme had bekeerd. Een belangrijk element in haar bekering was het dogma van de Onbevleete Ontvangenis, dat haar door studeren was geopenbaard: 'What a grand scheme of God's!' [...] 'Het maakt dat men onzen Lieven Heere nog liever ziet als ooit, het brengt hem nader bij, als men geware wordt hoedanig hij mensch was [...] en dat onze lieve Vrouwe hem gelijk gemaakt is geweest, opzettelijk, als de bruid Gods, om met God het gebenedide ontwerp uit te werken!!'¹⁸

VOLKSDEVOTIE

Het dogma van de Onbevleete Ontvangenis was eind 1854 door Pius IX afgekondigd als antwoord op het goddeloze rationalisme en de wetenschappelijke zoektocht naar de oorsprong van de mens. Het geloof dat Maria vrij was van de erfzonde was een moeilijk theologisch denkkader dat het volksgeloof een plaats gaf. De pauselijke belangen raakten meteen verstrengeld met de Mariaverering die dankbaar door de clerus werd gestimuleerd in de strijd tegen het liberalisme. Het was één van de nieuwe modellen van volksdevotie die beter afgestemd waren op een vrouwelijk publiek. Zo bepaalde Pius in 1856 ook dat het feest van het Heilig Hart, bij uitstek geschikt voor

de huiselijke sfeer, universeel zou gevierd worden op de derde vrijdag na Pinksteren. Het geloof werd emotioneler, sentimenteler, stroperiger – religiositeit van de rozenkrans op mensenmaat. De verschijning van de Maagd in eigen persoon aan Bernadette Soubirous te Lourdes in 1858 ratificeerde het dogma op krachtige wijze. Bedevaarten naar 'verschijningsplekken' werden volkse massabewegingen, veel exclusiever dan voorheen op Maria gericht.¹⁹

Guido Gezelle was zeker niet vies van de nieuwe vormen van heiligenverering gekoppeld aan het ultramontanisme. Hij zette zich in voor de heropleving van de Walburgadevotie. Uit de relieken van de heilige Walburga (710–779), patrones van zijn parochie in Brugge, zou nog altijd heilzame olie vloeien. Haar relieken werden bewaard in Eichstätt in Duitsland, alwaar de druppelende olie werd opgevangen in een zilveren schaal, als 'eene remedie voor ziele en lichaam'. Gezelle bestelde daar zijn flesjes en verspreidde ze binnen zijn netwerk. Zo stuurde hij op 15 augustus 1866 drie 'ampullekes' naar moeder-overste van de dominicanessen te Brugge: 'hierbij miraculeuse olie uit de gebeenten van S. Walburge, wonderkrachtig geneesmiddel tegen alle kwalen'. De onderpastoor bewaarde de olie met de grootste eerbied op een heilige plaats in de kerk, anders zou ze 'verwasemenen en wegwaaien'.²⁰

'WITH THE LOVE AND AFFECTION OF A FOND MOTHER, ...'

Gezelle was een anglofiel en droomde er in zijn jonge jaren in Brugge al van om missionaris in Engeland te worden. Maar hij zou van het bisdom nooit toestemming krijgen om te vertrekken. Als leraar aan het kleinseminarie van Roeselare kwam hij wel in contact met de talrijke 'Engelsmannekes' die op het continent kwamen studeren wegens het gebrek aan katholieke colleges in hun thuisland. Hij onderhield een levendige correspondentie met hen en vaak ook met hun moeders.²¹ Het merendeel van deze jongens werd priester in Groot-Brittannië en de kolonies. Oud-leerling Georges-William Gadd echter zou als ingenieur ingeschakeld worden in het expansieve machinebouwbedrijf *Thomas Gadd* in Manchester. Zijn moeder Anne (1811–1879) runde het bedrijf na het voortijdige overlijden van haar echtgenoot een tijdlang alleen: 'I have been constantly employed either in the Books or in the works, all the money, all the letters, pass through my hands and I have to decide on all important matters'. Beide dochters Lizzy en Anne beredden het huishouden om hun moeder in haar dubbele taak als weduwe en bedrijfsleider op het kruispunt van gezin en arbeid te ondersteunen. De jarenlange briefwisseling tussen Anne Gadd en Guido Gezelle onderstreept het belang van een geestelijke vader in een goede katholieke opvoeding. Ook al liet het gedrag van zoonlief in Roeselare soms te wensen over. Zo werd Georges-William eens betrapt op roken,

'such a vicious and disgusting Habit'. Een andere brief maakt bijna tastbaar hoe het ultramontanisme van Pius IX ook in Engeland voet aan wal kreeg. Anne bracht verslag uit van het bezoek van een priester die met 'splendid Relics and Rosaries from Rome' en 'also a candle from the House of Loretto for the Hour of our Death' op bezoek kwam en troost bood in moeilijke tijden.²²

Ondertussen was de Engelse kolonie in Brugge sinds het begin van de negentiende eeuw gestaag gegroeid. Eén van de motoren daarvan was de *gothic revival* die de historische middeleeuwse stad bij uitstek aantrekkelijk maakte voor Britse katholieken.²³ Guido Gezelle speelde een belangrijke rol in het culturele leven van die gemeenschap. Als vicerector en professor aan het Engels Seminarie in Brugge kwam hij in contact met tal van prominente Engelse clerici, maar ook met andere intellectuelen en kunstenaars. Als onderpastoor van de Sint-Walburgaparochie vermenigvuldigde de relaties met de 'gewone' Engelse immigranten zich. In zijn archief is het grote aandeel vrouwelijke briefschrijvers uit de Engelse kolonie opvallend. De hogere alfabetiseringsgraad van protestantse landen in de negentiende eeuw kan verklaren waarom Engelse vrouwen hun biechtvader vaker een brief schreven dan Belgische vrouwen. We krijgen zo een unieke inkijk in de confidentiële ruimte van de biechtstoel en de intieme overdrachtsrelatie tussen vrouwen en priesters. Sommige brieven zijn behoorlijk openhartig. Zo beklagde een hoogzwangere Helena Walton (1838–1921) zich over de seksuele agressie van haar echtgenoot James Weale, medeoprichter van *Rond den Heerd* (zie hoger): 'I have acquired sufficient self-control to bear with patience (at least outwardly) all those trials which come to me'. Ze vreesde de terugkeer van haar man uit Londen en wilde weten of ze hem 'without doing

H

H Ann Hill runde een tijdje alleen een machinebouwbedrijf. *Privebezit, Find my grave*
I Het beeld van Sint-Catharina in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk. CC-BY KIK-IRPA, Brussel, x158539

wrong' en zonder schandaal te veroorzaken kon vragen in aparte kamers te slapen: 'I really think that women in my position ought to be allowed rest and quiet'.²⁴ Helena die elf kinderen zou baren, dankte Gezelle vele jaren later voor zijn vrouwvriendelijkheid.²⁵ Zijn belangrijke rol als vertrouwenspersoon nam evenwel niet weg dat er au fond niets veranderde in de relatie met haar man, die nooit of te nimmer rekening hield met haar gevoelens of verlangens, 'he drives me wild with anger as he has done a few times'.²⁶

'A WOMAN IS THE MERE PLAYTHING OF FATE'

Het huwelijk was ook voor andere Britse correspondentes van Gezelle niet de meest begerenswaardige bestemming. Katharine Woodlock (1837–1920) bijvoorbeeld, een belezen Ierse advocatendochter wilde veel liever non worden: 'the more I see of married people the less I think I am fit for the holy state'. Het leven van een religieuze leek haar dan weer te hoog gegrepen: 'The more I see of such lives the more I venerate them, but the more, also, I feel convinced that never never can I reach such heights'. Kate zou uiteindelijk toch trouwen, op haar 37ste, na een parcours van diepe ontgoochelingen als gouvernante bij adellijke families. Zo moest ze in Brugge bij de familie Ruzette-d'Anethan 'Madame la Baronne' trotseren, 'cold and unapproachable' die duidelijk 'a servant more than a governess' zocht voor haar zoontje Albéric en een ouder jongetje, 'the most utterly spoiled child I ever met'. Ook bij de Nederlands-Poolse familie Koch-de Laska in Brussel liep de communicatie niet van een leien dakje: 'I think myself just as good as these people who have no 'bluer' blood in their veins than myself'. Ze voelde zich erg ongelukkig, maar ook weer niet te beroerd om de reden daarvoor niet uitsluitend bij zichzelf te zoeken – 'did anyone ever see a happy healthyminded governess?' Kate benijdde wie haar bestemming zelf had kunnen kiezen en een 'gerespecteerde, erkende positie' had. Toch waren er ook lichtpuntjes, zoals de sentimentele conversatie in het Frans met de oudste dochter van de Kochs, die van muziek en denken hield: 'What an idea I must give you of the depths of the female intellect!' Toch moest Kate in een andere brief bijna toegeven waar ze heel haar leven tegen gevochten had, 'namely that man is a superior animal to woman'. Ze wenste hartsgrondig dat ze als man geboren was: 'One can be anything do anything as a man as a woman one is the mere plaything of fate'.²⁷

VOLKSONDERWIJS EN PATRONAATSWERKING

Kate Woodlock was het eens met Gezelle dat het gebrek aan onderwijs in België een belangrijke oorzaak was van wat er misliep in het land. Ze vond het stuitend dat er ook in de gegoede klasse zoveel onwetendheid was en zo weinig 'bookish knowledge'. Het catechismusonderwijs was elementair. Ze wenste dat ze Vlaams kende om te

horen hoe de onderpastoor dat aanpakte.²⁸ De dichter werd frequent gevraagd gelegenheidspoëzie te schrijven voor de jubilea van de 'meesteressen' van de zondagsscholen waar het catechismusonderwijs gegeven werd. Het was, behalve de godsdienstles aan de meisjes van het Engels klooster in Brugge, zowat de enige vorm van onderwijs waarmee Gezelle ook vrouwen kon bereiken. In de seminaries en colleges waar hij gedurende zijn loopbaan les gaf waren zij niet toegelaten.

Als onderpastoor in Kortrijk had hij vanaf 1875 ook de geestelijke leiding over de patronaatswerking voor de fabrieksmeisjes van de spinnerij *Linière de Courtrai*. Op zon- en feestdagen kwamen ze in het klooster van de Zusters van Liefde bijeen voor ontspanning en onderwijs. Ze werden de 'Katrientjes' genoemd, naar hun patroonheilige. Er zijn 57 gedichtjes van Gezelle bewaard, opgedragen aan de meisjes en hun begeleidsters. Dat waren ongehuwde juffrouwen uit de burgerij, zoals de zusters Anna en Marie Demets, modistes die een textielzaak uitbaatten in Kortrijk. De gelegenheidsversjes werden doorgaans niet gepubliceerd, maar een uitzondering is het gedicht *G'hebt, vijf-en-twintig jaren lang*. Gezelle schreef het in augustus 1891 voor het zilveren werkjubileum van Virginie Vandevyvere, arbeidster in de *Linière de Courtrai* sinds 1866. Albéric Goethals, de eigenaar van de spinnerij, was opgetogen over dit kostbare souvenir voor zijn modelarbeidster. Hij beloofde haar met een loonsverhoging van 10%, die gespaard werd in een pensioenkas om ervoor te zorgen dat ze een rustige oude dag zou hebben.²⁹ Virginie kreeg tot slot een Catharinabeeldje, naar het model van de prachtige marmeren Sint-Catharina van Alexandrië uit de veertiende eeuw in de Gravenkapel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

SCHOOLSTRIJD

Het lager volksonderwijs was in de negentiende eeuw grotendeels in handen van de clerus. Vrouwelijke religieuzen zoals Moeder Stanislas zwaaiden er de plak. Zij werd als overste van Sint-Jansput, een bijhuis van de Zusters van Liefde van Heule, in 1871 aangesteld en was de drijvende kracht achter de uitbouw van het volksonderwijs in die parochie. Ze was met name zeer actief in volle schoolstrijd (1879–1884) en zou er mee voor zorgen dat de verkommerde lagere school voor meisjes die ze had aangetroffen in 1888 meer dan duizend leerlingen telde.

In november 1879 wonnen de liberalen de verkiezingen en werd een radicaal nieuwe onderwijspolitiek afgekondigd. De grote invloed die de Rooms-Katholieke Kerk sinds de Belgische onafhankelijkheid in het

openbaar onderwijs heroverd had, kon ongedaan worden gemaakt. Elke gemeente moest voortaan één officiële gemeenteschool hebben; het systeem van vrije gesubsidieerde gemeentescholen, waar de clerus de klaspraktijk bepaalde, werd afgeschaft. De verplichte godsdienstles werd uit het curriculum gebannen. De onderwijswet van juli 1879 ontkende een storm van protest, aangevuurd door de Belgische bisschoppen, die nog helemaal vanuit de antimoderne ultramontaanse logica van Pius IX opereerden. De schoolstrijd van eind negentiende eeuw was niet meer of niet minder dan een ideologische burgeroorlog die de vergelijking met de *Kulturkampf* in Duitsland in dezelfde periode kan doorstaan. Het motto was 'van scholen zonder God en meesters zonder geloof verlos ons, Heer'. Die boodschap werd vanaf elke kansel tot in de kleinste parochie elke zondag verkondigd en miste zijn effect niet.

Frank Lateur, die twee jaar langer dan gebruikelijk in de veilige sfeer van de 'bewaarschool' van de nonnen in Heule had vertoefd, had in zekere zin geluk dat de schoolstrijd uitbrak. Hij kon immers niet aarden in de gemeentelijke jongensschool en had 'er altijd de atmosfeer gemist van het vrouwelijke – de omgang van zachtvaardige nonnen'.³⁰ Voor zijn moeder en 'nonkel Guido' was een school zonder godsdienst echter onaanvaardbaar. Hij werd teruggestuurd naar de nonnenschool, waar ondertussen een jongensafdeling was opgericht en een nieuw schoolgebouw was opgetrokken. Het is slechts één van de talloze voorbeelden die aantoonen dat het antiklerikale onderwijsbeleid een boemerangeffect sorteerde. Duizenden onderwijzers namen ontslag uit de openbare scholen en het leerlingenaantal zakte dramatisch in, tot 20% van de totale schoolbevolking.

DE REPUBLIEK DER LETTEREN

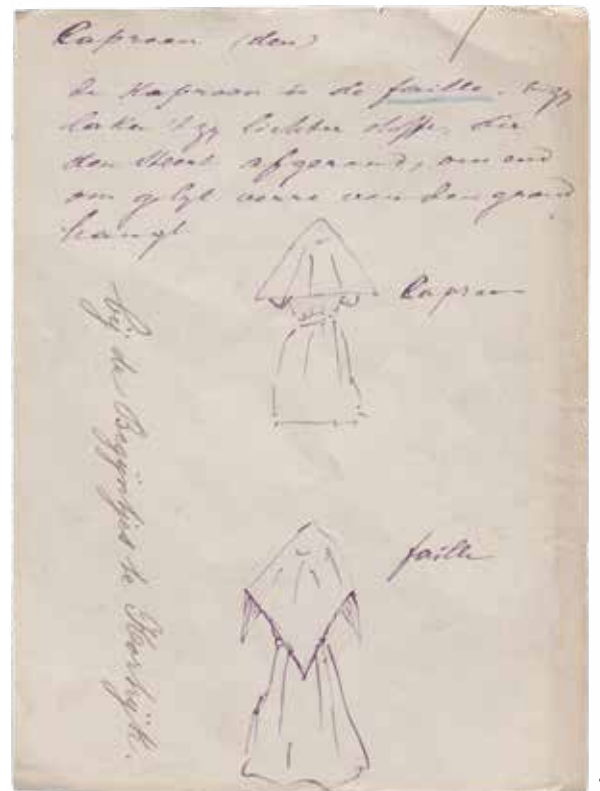
Sophie Peeters (1833–1916), beter bekend als Vrouw Weyn, was als dochter van een schaapherder en moeder van elf kinderen een 'product' van het katholieke volksonderwijs. Ze begon te schrijven op latere leeftijd, over tal van volkskundige onderwerpen met betrekking tot het Waasland. Ze stuurde haar teksten naar Gezelles tijdschrift *Biekerf*, geestelijke erfgenaam van *Rond den Heerd* en zijn taalkundig maandblad *Loquela*. Vrouw Weyn was helemaal doordrongen van het Vlaams-katholieke gedachtegoed. Ze hoopte dat Gezelle nog vele jaren kon strijden 'in de gelederen van zoo vele edele vlamingen die hun geen moiete of arbeid ontzien om in het strydepk te treden voor ons oude en schoone vlaemsche zeden voortael en rechten van ons vlaemsche volk'.³¹

Het soepele gebruik van de volkstaal in Gezelles poëzie heeft de dichter zijn plaats in de literaire canon opgeleverd. In zijn werk als taalkundige en taalkunstenaar hebben verschillende vrouwen een belangrijke rol gespeeld. Aan zijn dienstbode Mathilde Catteeuw (1856–1943) las hij zijn teksten eerst voor om af te toetsen of ze zijn taal begreep. Cordelia Van De Wiele (1840–1929), gedurende een kwarteeuw zijn secretaresse, corrigeerde zijn drukproeven. Ze annotateerde ook woorden voor zijn *Woordentas*, een merkwaardige verzameling van 150.000 fiches met taalkundige notities over tal van onderwerpen. Overal waar hij kwam verzamelde Gezelle obsessief volks- en taalkundig materiaal in de hoop ooit een *Woordenboek van de Vlaamse Taal* te publiceren. Cordelia behoorde tot zijn uitgebreid netwerk van ‘zanters’ die hem alle mogelijke taalvondsten opstuurden. Ze adoorde hem en bewaarde een haarlok van de dichter in een kleine medaillon, als een relikwie. Uit Gezelles briefwisseling blijkt niet alleen hoe nauwgezet ze de instructies van ‘eerwaarde’ opvolgde, maar vooral wat voor titanenarbeid ze op haar eentje verricht heeft. Voor Gezelles neefje Caesar en zijn zus was het schikken van de duizenden woordbriefjes simpelweg ‘dwangarbeid’ die ze tegen hun zin deden als ze in Kortrijk op bezoek waren. Cordelia schepte er integendeel plezier in: ‘en vous remerciant de votre bienveillance je me recommande pour l’avenir pour ce délicieux remède, écritures et recherches’.³² Met evenveel ijver werkte ze mee aan de populaire scheurkalender *Duikalmanak* (1886–1897), de voorloper van de *Druivelaar*.

Voor zijn religieus drukwerk deed Gezelle in de jaren 1880 een beroep op Steendrukkerij P. Raoux in de Waalsestraat in Brugge. Pierre had artistiek talent en specialiseerde zich in chromolithografie en oude meesters. Hij vond een grote afzetmarkt in katholiek Brugge voor zijn prachtig neogotisch drukwerk van hoge kwaliteit. Gezelle noemde het ‘verwenprenterie’. Het atelier werkte dag en nacht. Echtgenote Leonie Manceau (1850–?), die als lerares was opgeleid, bracht het drukkersbedrijf zakelijk op een hoger niveau en voerde de correspondentie.

BESLUIT

Dankzij het Gezellearchief en de vele brieven van vrouwen is het mogelijk een nieuwe dimensie toe te voegen aan leven en werk van de charismatische priester-dichter. Meer nog, de kennis die zijn correspondentie met vrouwen oplevert, stemt tot nadenken over de complete afwezigheid van hun invloed in de historiografie rond Gezelle. Ook in het lemma aan hem gewijd in de nieuwe *Digitale Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* lijkt het alsof er – met uitzondering van zijn moeder – geen vrouwen in zijn leven waren, laat staan dat ze een rol van betekenis speelden.³³ Een blinde vlek die we wel vaker aantreffen

J Woordentafel bij het woord ‘Caproen’ met schets van Gezelle en notities van Cordelia Van De Wiele. OBB Gezellearchief 3586

in de politieke historiografie. Het genderperspectief biedt een andere kijk op hetzelfde verhaal en maakt vrouwen uit alle lagen van de maatschappij zichtbaar, van drukkersvrouw tot Katriontje, van moeder-overste tot burgerdame, van Britse biechtelingen tot zijn eigen zusters. De rijkdom aan brieven in het Gezellearchief maakt deze vrouwen bovendien bijna hoorbaar: we horen hun eigen stem, subjectiviteit en verzuchtingen. Er is geen andere historische bron, zelfs geen ander type egodocument, zo kostbaar als de intieme brief. Wie zich op brieven baseert, kan de geschiedenis letterlijk op heterdaad betrappen. De brieven geven niet alleen een verrassende nieuwe kijk op Gezelle, ze zijn dus niet alleen dienstbaar aan het bijstellen van zijn biografie, maar bieden ook toegang tot de bredere maatschappelijk-politieke context van zijn tijd. Onze kennis over genderverhoudingen in de negentiende eeuw wordt door de correspondentie op een bijzondere manier verrijkt, precies omdat we vanuit het perspectief van de vrouwen zelf over hun schouder kunnen kijken. Als historicus geef je hen op die manier niet alleen hun rechtmatige plaats in de geschiedenis terug, je hebt dankzij hun bewaarde brieven de kans hen te laten meeschrijven aan hun eigen verhaal.

Noten

- 1 Testament Monica De Vriese, 05.04.1830. Openbare bibliotheek Brugge, Guido Gezellearchief, nr. 9950.
- 2 Stijn Streuvels, *Kroniek van de familie Gezelle*. Brugge, Desclée de Brouwer, 1960, p. 15.
- 3 Piet Couttenier, Florence Gezelle aan Guido Gezelle, 27.05.1871; 25.09.1871; 05.10.1871; 29.11.1871; 30.07.1872. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26698>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26699>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26700>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26702>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26695>.
- 4 De *Westvlaming*, 28.09.1872.
- 5 Piet Couttenier, Louise Gezelle aan Guido Gezelle, Heule, 26.07.1872. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26690>.
- 6 Koen Calis, Louise Gezelle aan Ferdinand Van De Putte, Brugge, 09.08.1872. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.25657>.
- 7 Jozef Gezelle aan Guido Gezelle, xx.xx.[1872/1873?], Guido Gezellearchief, nr. Aanw. 533, map 9,4.
- 8 Els Depuydt, Guido Gezelle en Lady Smith: nieuwe vondsten en feiten. In: *Biekorf*, 119 (2019) 4, pp. 385–403.
- 9 Streuvels, *op. cit.*, p. 15.
- 10 Piet Couttenier, Louise Gezelle aan Guido Gezelle, Brugge, 24.07.1872. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26681>.
- 11 Rik Van Gorp, Felicitas Constantia Dhalewein (Zuster Aloysia) aan Louise Gezelle, Lendeledede, 20.02.1857 en Lendeledede, 10.03.1857. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26212>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26213>.
- 12 Piet Couttenier, Florence Gezelle aan Guido Gezelle, Heule, 20.11.1871. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26701>.
- 13 Piet Couttenier, Florence Gezelle aan Guido Gezelle, Brugge, 01.01.1857[7] en Brugge, 01.01.1858, Heule, 14.07.1872. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26195>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26697>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26703>.
- 14 Streuvels, *op. cit.*, pp. 44–47.
- 15 *Ibidem*, pp. 98–101.
- 16 Piet Couttenier, Louise Gezelle aan haar ouders, zuster en broers, Roubaix, 08.11.1864. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.10979>.
- 17 Koen Calis, Catherine de Kyvere aan Guido Gezelle, Heule, 27.08.1865 en Heule, 23.09.1865. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.13898>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26777>.
- 18 Koen Calis, Laura Perkins aan Cecilia Galbraith, Brighton, 07.04.1868; Koen Calis, Laura Perkins aan Guido Gezelle, Brighton, 18.04.1868. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.13702>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.13701>.
- 19 De vertaalde brieven werden anoniem gepubliceerd onder de titel *Corporate Re-Union!* in: *Rond den Heerd*, 3 (1868) 43, pp. 343–344; *idem*, 44, pp. 352.
- 20 Ruth Harris, *Lourdes. Body and Spirit in the Secular Age*. New York, 1999.
- 21 Rond den Heerd, 1 (1866) 22, p. 172; 43, pp. 335–338; Johan Van Eenoo, Marie Caïmo aan Guido Gezelle, Jabbeke, 03.07.1866; Rik Van Gorp, Guido Gezelle aan Amelia Vander Stichele, Brugge, s.d. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26477>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.25751>.
- 21 Ada Deprez, *De briefwisseling van Guido Gezelle met de Engelsen 1854–1899*. Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1991, vier volumes en GezelleBrOn.
- 22 Rik van Gorp, Anne Hill aan Guido Gezelle, Hulme (Manchester), 24.08.1857; 11.06.1861. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.10038>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.10538>.
- 23 Britt Fraeyman, *Het socio-culturele leven van de Engelse kolonie in Brugge in de 19de eeuw*. Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 1997–1998 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- 24 Studenten UGent, Transcribus, Helena Walton aan [Guido Gezelle], Brugge, 30.06.1869. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26756>.
- 25 Aurélie Lemmens, [Helena Amelia Walton] aan [Guido Gezelle], [Brugge], xx.xx.[1879?]. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.13737>.
- 26 Studenten UGent, Transcribus, [Helena Amelia Walton] aan [Guido Gezelle], s.l., xx.xx.[1881?]. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2024. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26068>.
- 27 Amber Sonck, Katherine Woodlock aan Guido Gezelle, Brugge, Brussel, Verviers, 27.08.1867; 06.10.1867; 02.02.1868; xx.[02.1868]; 12.04.1868; 25.11.1868. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2023. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26757>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26758>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26759>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.11149>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.26761>; <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.11178>.
- 28 *Ibidem*, Verviers, xx.[01.1869]. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2023. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.11179>.
- 29 Julien Vermeulen, Alberik Goethals aan [Marie Demets], Kortrijk, 20.08.1891. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2023. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.12755>.
- 30 Stijn Streuvels, *op. cit.*, pp. 108–109.
- 31 Karel Platteau, Sophia Elizabeth Peeters (Vrouw Weyn) aan [Guido Gezelle] Sint-Niklaas, 16.01.1897. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2023. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.13206>.
- 32 Karel Platteau, [Cordelia Van De Wiele] aan [Guido Gezelle], [Kortrijk], 25.01.1886. In: GezelleBrOn, Wetenschappelijke editie van de correspondentie van Guido Gezelle. 2023. <https://edities.kantl.be/gezelle/ed/DALF.db.gg.14789>.
- 33 <https://encyclopedievlaamsebeweging.be/nl/gezelle-guido>